

Нагірний Л. Я.,

асистент кафедри комунікативної лінгвістики і перекладу
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ЛІНГВІСТИЧНІ ВЕКТОРИ ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЗВЕРНЕННЯ»

Анотація. У статті надано визначення поняття «звернення» у сучасній лінгвістичній науці; окреслено сучасні лінгвістичні вектори до вивчення поняття «звернення», зокрема цю категорію було розглянуто у морфологічному і синтаксичному аспектах, а також представлено комунікативно-прагматичний і соціолінгвістичний підходи до вивчення спілкування.

Ключові слова: звернення, вектор, морфологічний і синтаксичний аспекти, комунікативно-прагматичний і соціолінгвістичний підходи.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки продовжує вивчення комунікативних зв'язків у виступах політичних діячів багатьох країн світу, один із яких криється в категорії *звернення* (див. праці Н.І. Белунової [1], В.Є. Гольдіна [2; 3; 5] та ін.), яка і дотепер залишається найяскравішим і найуживанішим етикетним знаком, що «обслуговує одну з найважливіших сторін мовної діяльності, зокрема організацію і регуляцію комунікативних відносин, розподіл і перерозподіл комунікативних ролей у ході спілкування, створення оптимальної тональності спілкування» [4, с. 114]. Звичайно, останні праці засвідчили, що категорія *звернення*, загалом, в мовній дійсності, оформилася за допомогою *морфологічного* (А.М. Пешковський), *синтаксичного* (О.О. Шахматов) *аспектів* з позиції *структури* і *частини мовного складу* (В.П. Проничев, С.П. Бейліна, М.І. Формановська), а також шляхом застосування *комунікативно-прагматичного* й *соціолінгвістичного підходів* (В.Є. Гольдін, Л.П. Риждова, М.І. Уліссова). Отже, категорія *звернення* традиційно розглядається у морфологічному, синтаксичному, комунікативно-прагматичному та соціологічному аспектах.

Мета статті – окреслити лінгвістичні вектори до вивчення поняття «звернення» на основі критичного огляду мовознавчих праць як у рамках класичних традицій, так і сучасного стану проблеми.

Завдання – надати визначення поняттю «звернення» у сучасній лінгвістичній науці; обґрунтувати поняття «звернення» у морфологічному, синтаксичному комунікативно-прагматичному та соціологічному аспектах.

Вклад основного матеріалу дослідження. «Словник української мови» витлумачує поняття *звернення*, як: 1) «дію за значенням звернути і звернутися»; 2) «сповіщення, розпорядження або заклик, привітальна промова і т. ін., адресовані народові, якому-небудь колективі, організації, спеціалістам якої-небудь галузі» [13, т. 3, с. 465]. При цьому найбільш оптимальним видається трактування А.Д. Шмельова, який під *зверненням* розуміє синтаксично відокремлене мовне вираження, яке називає адресата мови, вибір мовних засобів залежно від статусу адресата в межах комунікативного акту [20].

Сьогодні лінгвістика демонструє те, що категорія «звернення» набуває свої репрезентації в кількох аспектах, які в сучасному мовознавстві дають змогу побачити багатство і різ-

номанітність підходів до встановлення лінгвістичного статусу звернення.

Дослідження *морфологічного аспекту* звернення в багатьох працях показують, що ця категорія виражається за допомогою форми називного відмінка. І.М. Кручинина також стверджує, що *звернення* «виражається називним відмінком іменника або будь-якою рівнозначною йому словоформою в поєднанні з особливою кличною інтонацією, нерідко підтриманою вокативним вигуком «о» [7, с. 340–341]. Такої ж позиції дотримувався і О.М. Пешковський, наголошуючи, що «називний відмінок іменника, що позначає особу або предмет, до якого звертаються з промовою, кваліфікується «зверненням». Основний зміст називного відмінка – *спонукальний*: спонукати особу слухати, звернути її увагу на мову того, хто говорить» [9, с. 367]. О.В. Полонський, вивчаючи морфологічний аспект звернення, говорить про факт існування в мові нових кличних форм, які, «хоча і обмежені розмовно-повсякденною сферою мови, однак повинні отримати своє морфологічне визначення»: морфологічним показником нового кличного відмінка є, на думку дослідника, *нульова флексія* [9, с. 18].

Припускаємо, що найбільш точною і вичерпною є позиція Є.В. Клобукова, який поряд із називним відмінком виокремлює ще й кличний («новий вокатив»): «кличний відмінок і називний відмінок становлять пару слабо диференційованих відмінків», так як вокатив «є всього лише факультативним засобом вираження деяких значень, якими володіє форма називного відмінка». *Новий локатив*, як особлива відмінкова форма, з одного боку, утворюється за допомогою нульового закінчення від іменників чоловічого і жіночого роду, що закінчуються в називному відмінку на -а / -я, а з іншого – від слів-найменувань спорідненості, власних назв; від слів-найменувань осіб за статеві-віковими ознаками. Такі типи звернень є *морфологічним (флексивним) вокативом* [6, с. 19–22].

Синтаксичний статус категорії звернень залишається і дотепер відкритим. Свого часу А.А. Шахматов писав: «Звернення – це слово або словосполучення, що відповідає назві другої особи, особи, до якої звернено мову того, хто говорить. Вона стоїть поза реченням і тому не є членом речення» [17, с. 261]. Поза синтаксисом, тобто поза реченням ставив звернення і О.М. Пешковський, який відносив його до слів і словосполучень, які не створюють ні речень, ні їх частин. Ось як характеризує А.М. Пешковський синтаксичну природу звернення: «[...] основна його роль спонукання [...] не дає йому можливість вступити з будь-яким членом речення, при якому воно стоїть, у зв'язок узгодження, управління або примикання, тому воно залишається, якої б поширеності воно не досягало, стороннім для певного речення групи» [8, с. 408].

Учені А.Г. Руднев, А.В. Полонський та ін. висловлювали протилежну «граматичній школі» думку, вважаючи, що звернення варто вважати членом речення, який вживається в його структурі. А.Г. Руднев був найпершим, хто зламав уявлення про синтаксичний статус звернення в традиційній граматиці. Він

розглядає звернення не як підмет, а як «особливий член речення, який не є ні головним, ні другорядним; як член речення третього порядку, який пов'язаний із реченням особливим видом синтаксичного зв'язку – співвідносним зв'язком» [11, с. 183].

В Академічній граматиці 1980 р. під *зверненням* розуміється «розповсюджений член речення – ім'я в формі називного відмінка, ймовірно з залежними від нього словформами, що називає того, кому адресована мова». У «Граматиці '80» зазначається, що «звернення не є розповсюджувачем, ніяк не пов'язаним з іншим складом речення; цей зв'язок існує і виражається в тому, що, по-перше, будь-яке речення, яке повідомляє про дію або стан певного суб'єкта, де присудком виступає дієслово в формі другої особи, з абсолютною реальністю може поширюватися зверненням, що називає суб'єкта, який або позначений займенником, або не позначений зовсім; по-друге, звернення в будь-якому реченні утворює синтагму або групу синтагм, або входить у синтагму разом з іншими словами в реченні» [11, т. 2, с. 163].

У другій половині ХХ ст. у зв'язку зі зміною загальної парадигми дослідницьких інтересів оформився й *комунікативно-прагматичний підхід* у вивченні категорії звернення. На думку Н.І. Формановської, погляд на природу звернення з позицій традиційної граматики не вирішує багатьох важливих питань. Дослідниця припускає, що необхідно звернутися ще й до комунікативно-прагматичного підходу, який дає змогу глибше зрозуміти роль звернення в людському спілкуванні, розкрити його ознаки та властивості [16]. А.А. Шмаков справедливо зазначає, що багато дослідників «у своїх дослідженнях часто обходять стороною комунікативну сутність звернення, як текстового компонента, хоча воно проектує в тексті образ суб'єкта» [20, с. 140–141]. За словами дослідника, *звернення* є «текстовим елементом, який не тільки акумулює в собі образи комунікантів, але і заміщає самих комунікантів у процесі їх спілкування» [19, с. 8]. У цьому аспекті звернення було розглянуте в працях Н.І. Формановської, В.Є. Гольдіна, Н.І. Уліссової, Л.П. Рижової, В.П. Пронічева, М.А. Кронгауза, Н.К. Оніпенко, М.Ю. Сидорової та ін.

Якщо в центрі комунікативної концепції будь-якої мови, представленої Г.А. Золотовою, Н.К. Оніпенко і М.Ю. Сидоровою, знаходиться людина, як суб'єкт мовної діяльності, соціального спілкування, як особа, котра сприймає і осмислює світ, то вже в центрі уваги комунікативної граматики поставлено особистість, яка говорить, а текст при цьому є результатом мовленнєвої діяльності цієї особистості.

Автори «Комунікативної граматики» виокремлюють п'ять комунікативних типів мовлення, які виявляють в інтенції мовця різні види його відношення до адресата – свого партнера по акту комунікації, що наочно демонструє Табл. 1:

Таблиця 1

Комунікативні типи мовлення

Комунікативні реєстри мови	Комунікативні інтенції мовця відносно позамовної дійсності
1. Репродуктивний	Відтворити в мові <i>те, що спостерігається</i>
2. Інформативний	Повідомити тому, хто говорить, про щось <i>відоме</i> або <i>те, що осмислюється</i>
3. Генеративний	Повідомити узагальнену інформацію, співставивши її з життєвим досвідом й <i>універсальним знанням</i>
4. Волонтильний	<i>Спонукати адресата до дії</i> , ввести зміни в фрагмент дійсності
5. Реактивний	Висловити <i>оціночну реакцію</i> на ситуацію

Таблиця показує, що з п'яти перерахованих реєстрів у зверненні реалізуються засоби волонтильного і реактивного реєстрів. Ці реєстри подібно тематичними групами мовного етикету разом зі зверненнями не містять власне повідомлення та інформативної значимості, але реалізують комунікативні інтенції, такі як: адресування волевиявлення мовця потенційному виконавцю (іншими словами, спонукування адресата до дії) (волонтильний реєстр) і оціночну реакцію на мовну ситуацію в цілому і її учасників зокрема (реактивний реєстр).

В.Є. Гольдін забезпечив вагомий внесок у теоретичне осмислення звернення як мовної та комунікативної одиниці. Він розглядає 31 звернення як службової одиниці тексту в контексті, який включає його функціонально-семантичні категорії мовного контакту. *Звернення*, як пише В.Є. Гольдін, відіграє «важливу роль у спілкуванні і має внаслідок цього розглядатися і в контексті засобів адресації, і в значно менш дослідженому контексті засобів соціальної регуляції акту спілкування» [5, с. 21]. Насамперед, він називає глобальну категорію мовного контакту і її підкатегорії – спрямованості мови і регуляції комунікативних відносин, що представляють собою функціонально-семантичні категорії. *Звернення*, на думку В.Є. Гольдіна, знаходиться в центрі категорії контакту, оскільки воно «є головним засобом чіткого виділення адресата; спеціалізоване в такій функції; завжди орієнтоване на самого адресата; універсальніше невербальних засобів адресації» [3, с. 63].

В.П. Пронічев висунув власну позицію, згідно з якою «найоб'єктивнішим трактуванням звернення як синтаксичної одиниці є віднесення його до іменних односкладних речень, а не до особливих членів речень». Дослідник розглядає звернення, як комунікативну синтаксичну одиницю, відзначаючи, що «поняття про адресата мовлення становить об'єктивний зміст цієї синтаксичної одиниці», а також додаючи, що звернення показує «характер і спосіб спілкування, поведження з ким-небудь», але все-таки «звернення є, насамперед, назвою адресата мови і тільки потім – назвою, вжитою з метою контактування» [10, с. 24].

Є.П. Бейліна також доходить висновку, що «звернення можна розглядати не як слово або словосполучення, а як «комунікативний тип речення», так як вони, вказуючи, кому призначається мова, підкреслюють об'єктивно-суб'єктивне ставлення мовця до співрозмовника не тільки «віч-на-віч, а й несуть різноманітну інформацію, часто рівну іншими реченнями, які не є зверненням» [1, с. 203].

Н.І. Формановська вважає, що обов'язкова інтонація, яка приписується зверненню, неминуче переводить це слово, «як одиницю мови на інший рівень – рівень висловлювання». Переконливим видається твердження дослідниці про те, що «звернення виникають на базі слів, але самими словами не є. Це вже не слово – назва, а звернена до адресата комунікативна одиниця, тобто своєрідна мовна дія (мовний акт), що складається з призову та називання; після нього повинен іти (слідувати) текст» [16, с. 84]. При цьому А.А. Шмаков підкреслює, що «комунікативна сутність звернення полягає в його здатності актуалізувати в тексті образ слухача, як об'єкта залучення уваги, того, хто говорить, як суб'єкта такої дії, мотиву (інтенції – кооперативної, маніпулятивної, презентаційної) дії і пов'язаної з ними цілі (встановлення та / або підтримання контакту в обраній тональності)» [20, с. 144–145], адже до використання звернення комуніканти вдаються лише заради певної комунікативної мети – «встановити контакт для успішної комунікації» [19, с. 12].

Вивчення звернення у комунікативно-прагматичному аспекті передбачає розгляд впливу сукупності соціальних факторів на різноманітність форм звернень та особливості конкретних слововживань, що дозволяє виокремити в межах такого підходу і *соціолінгвістичний аспект*, спрямований на детальний розгляд факторів, які впливають на вибір форми звернення до реальної комунікативної ситуації.

Звернення залишається одним із найважливіших маркерів соціальної ситуації, статусу, соціальної ролі, міжособистісних відносин учасників комунікації. На вибір звернення впливають ступінь знайомства учасників акту комунікації, їх ієрархічне положення відносно один одного (симетричні/асиметричні). Вивчаючи звернення у соціолінгвістичному аспекті, доцільно звернутися до парадигматики звернень або правил вибору (альтернації), і синтагматики звернень або правил сполучуваності [14, с. 205]. Н.І. Формановська зазначає, що соціолінгвістичні правила парадигматики зводяться до: 1) знання соціальних конотацій кожної номінації-звернення; 2) знання соціальних дозволів/заборон до вживання; 3) обліку: а) соціальних параметрів адресата щодо адресанта, у тому числі симетрії/асиметрії рольових позицій; б) ступеня їх знайомства і характеру взаємин; в) офіційності/неофіційності спілкування [так само].

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо відзначити, що категорія *звернення* оформилася, насамперед, у *морфологічному аспекті*, де вона виражається за допомогою форми називного відмінка. У *синтаксичному аспекті* це поняття виражається в тому, що, по-перше, будь-яке речення, яке повідомляє про дію або стан певного суб'єкта, з абсолютною реальністю може поширюватися зверненням, що називає суб'єкта; по-друге, звернення в будь-якому реченні утворює синтагму або групу синтагм, або входять у синтагму разом з іншими словами в реченні. Якщо комунікативно-прагматичний підхід засвідчує про те, що *звернення* знаходиться в центрі категорії контакту, оскільки воно є головним засобом чіткого виділення адресата, або завжди орієнтоване на нього, то *соціолінгвістичний* – детальний розгляд чинників, які впливають на вибір форми звернення до реальної комунікативної ситуації. Окрім цього, поняття «звернення» розглядають також із позиції *структури* і *частиномовного складу*.

Література:

1. Бейлина Е.П. Обращение как синтаксическая единица / Е.П. Бейлина // Филологический сборник. – Алма-Ата : Изд-во Казахского гос. ун-та, 1973. – Вып. 12. – С. 198–205.
2. Гольдин В.Е. К проблеме обращения как лексической категории / В.Е. Гольдин // Язык и общество. – Саратов, 1977. – Вып. 4. – С. 19–31.
3. Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы / В.Е. Гольдин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 127 с.
4. Гольдин В.Е. Обращения: теоретические проблемы / В.Е. Гольдин. – [2-е изд.]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 136 с.
5. Гольдин В.Е. Этикет и речь / В.Е. Гольдин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 112 с.
6. Клобуков Е.В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке / Е.В. Клобуков. – М., 1986. – 118 с.

7. Кручинина И.Н. Обращение / И.Н. Кручинина // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 340–341.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – [8-е изд., доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
9. Полонский А. В. Категориальная и функциональная сущность адресатности : автореф. дис ... д-ра филол. наук / А.В. Полонский. – Орел, 2000. – 40 с.
10. Проничев В.П. Синтаксис обращения / В.П. Проничев. – Л. : ЛГУ, 1971. – 88 с.
11. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г. Руднев. – М. : Высш. шк., 1968. – 320 с.
12. Русская грамматика : в 2 т. / [отв. ред. Н.Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – Синтаксис. – 709 с.
13. СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол. : І.К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1972. – Т. 3. – 744 с.
14. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н.И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 478 с.
15. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н.И. Формановская; [отв. ред. А.И. Княжицкий]. – М. : Русский язык, 2002. – 213 с.
16. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета / Н.И. Формановская. М., 1982. – 192 с.
17. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – М. – 1941. – 261 с.
18. Шмаков А.А. Бытие текста с обращением в интернет-коммуникации (на материале русскоязычных блогов и форумов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.А. Шмаков. – Омск, 2014. – 24 с.
19. Шмаков А.А. Коммуникативная сущность обращения, как компонента текстов диалогических форматов интернет-коммуникации / А.А. Шмаков // Филология и человек. – Барнаул, 2013. – № 1. – С. 139–146.
20. Шмелев А.Д. Парадоксы адресации / А.Д. Шмелев // Логический анализ языка. Адресация дискурса. – М. : Индрик, 2012.

Нагирный Л. Я. Лингвистические векторы к изучению понятия «обращение»

Аннотация. В статье дано определение понятия «обращение» в современной лингвистической науке; обозначены современные лингвистические векторы к изучению понятия «обращение», в частности эту категорию было рассмотрено в морфологическом и синтаксическом аспектах, а также представлены коммуникативно-прагматический и социолінгвістический подходы к изучению общения.

Ключевые слова: обращение, вектор, морфологический и синтаксический аспекты, коммуникативно-прагматический и социолінгвістический подходы.

Nahirny L. Linguistic vectors in «address» study

Summary. The article deals with definition of «address» in modern linguistics. It outlines current linguistic vectors to study concept of «address», where this category was studied in morphological and syntactic aspects, and in communicative, pragmatic and sociolinguistic approaches to study of communication.

Key words: address, vector, morphological and syntactic aspects, communicative, pragmatic and sociolinguistic approaches.